

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

จากการดำเนินการวิจัย ซึ่งเป็นการวิจัยที่มีวัตถุประสงค์ คือ (1) เพื่อศึกษาการผลิตข้าวและการแก้ไขปัญหาในต้นทุนการผลิตข้าวในอดีตของ กลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแก ลบและบ้านกอเปา (2) เพื่อวิเคราะห์ปัญหาต้นทุนการผลิตข้าวและพัฒนาแนวทางการแก้ไขปัญหาอย่างมีส่วนร่วมในต้นทุนการผลิตข้าวของ กลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแก ลบและบ้านกอเปา (3) เพื่อทดลองดำเนินการแก้ไขปัญหาอย่างมีส่วนร่วมในต้นทุน การผลิตข้าวของ กลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา (4) เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อการแก้ไขปัญหาอย่างมีส่วนร่วมในต้นทุนการผลิตข้าวของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา

สรุปผลการวิจัย

จากการดำเนินการวิจัย สามารถสรุปผลการวิจัยแนวทางการแก้ไขปัญหาอย่างมีส่วนร่วมในต้นทุนการผลิตข้าวของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา ตำบลป่าสัก อำเภอมือง จังหวัดลำพูน ได้ดังนี้

5.1 การผลิตข้าวและการแก้ไขปัญหาในต้นทุนการผลิตข้าวในอดีตของ กลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา ประกอบด้วยภูมิปัญญา 4 ด้านดังนี้

5.1.1 ประวัติการทำนา

5.1.2 ขั้นตอนและวิธีการทำนา

5.1.3 ประเพณี ความเชื่อและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการทำนา

5.1.4 วิถีชีวิตและสังคมการทำนา

5.2 ปัญหาต้นทุนการผลิตข้าวและพัฒนาแนวทางการแก้ไขปัญหาอย่างมีส่วนร่วมในต้นทุนการผลิตข้าวของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา

ต้นทุนการทำนาในปัจจุบัน นาปีมีค่าเท่ากับ 3,700 บาท ส่วนนาปรังมี 2 แบบ แบบนาหว่านมีต้นทุนเท่ากับ 3,670 และแบบนาดำ มีต้นทุนเท่ากับ 4,170 บาท

ปัญหาต้นทุนการทำนา มี สาเหตุที่ส่งผลให้ต้นทุนการทำนาสูง เรียงลำดับ จากมากไปหาน้อย ได้แก่ ค่าปุ๋ย ค่าแรงงานปลูก ค่าจ้างเก็บเกี่ยว (เครื่องจักร) ค่าน้ำมันเชื้อเพลิงสำหรับไถนาและสูบน้ำ ค่าจ้างไถนา ค่าเครื่องจักรและอุปกรณ์ทำนา ค่ายาปราบศัตรูพืช ค่าแรงงานเก็บเกี่ยว ค่าฮอร์โมนบำรุงพืช ค่าขนส่ง ค่าเมล็ดพันธุ์ . ค่าเช่าที่นา ส่วนการพัฒนาแนวทางการแก้ไขปัญหาต้นทุนการทำนาสรุปได้ดังนี้

ตารางที่ 34 สรุปแนวทางการแก้ปัญหาต้นทุนการทำงาน

ลำดับ	สาเหตุ	แนวทางการแก้ไขปัญหา
1	ค่าปุ๋ย ค่ายาปราบศัตรูพืช และค่าฮอร์โมนบำรุงพืช	<ul style="list-style-type: none"> - การทำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ และสารชีวภาพ - การรวมกลุ่มเพื่อต่อรองในการซื้อปัจจัยการผลิต - การใช้ภูมิปัญญาในอดีตผสมผสานกับภูมิปัญญาสมัยใหม่ในการไล่หรือกำจัดศัตรูข้าว - การใช้ปุ๋ยคอกและปุ๋ยหมัก
2	ค่าแรงงานปลูกและแรงเก็บเกี่ยว	<ul style="list-style-type: none"> - การแลกเปลี่ยนแรงงาน(เอามื้อวัน) - การใช้แรงงานของตนเองหรือภายในครอบครัว – - ใช้วิธีการหว่านแทนปักดำ
3	ค่าจ้างเครื่องจักรเก็บเกี่ยว	<ul style="list-style-type: none"> - การรวมกลุ่มเพื่อต่อรองค่าจ้างในการเก็บเกี่ยว
4	ค่าจ้างไถนา	<ul style="list-style-type: none"> - การใช้แรงงานตนเองในการไถนา - การแลกเปลี่ยนแรงงานในการไถนา
5	ค่าเมล็ดพันธุ์	<ul style="list-style-type: none"> - การเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้ใช้เอง - การแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์และคัดเมล็ดพันธุ์ข้าว
6	ค่าเครื่องจักรและอุปกรณ์ทำนา	<ul style="list-style-type: none"> - เลือกใช้อุปกรณ์ที่มีความทนทาน
7	ค่าน้ำมันเชื้อเพลิงและค่าขนส่ง	<ul style="list-style-type: none"> - ใช้ในคราวเท่าที่จำเป็น
8	ค่าสุรา เบียร์ และบุหรี	<ul style="list-style-type: none"> - เลี่ยงเป็นขนม ผลไม้หรือน้ำหวานแทน - ลดหรืองดการเลี้ยง
9	ค่าจ้างปันคันนา ค่าจ้างตัดหญ้า ค่าจ้างพ่นยา	<ul style="list-style-type: none"> - การใช้แรงงานตนเอง

5.3 การทดลองดำเนินการแก้ไขปัญหายังมีส่วนร่วมในต้นทุน การผลิตข้าวของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา

5.3.1 ทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นที่สามารถนำมาเป็นวัตถุดิบในการทดลองทำปุ๋ยอินทรีย์ได้แก่ เศษใบไม้ทั้งสดและแห้ง หญ้าสดและหญ้าแห้งต้นกล้วย ฟางข้าว มูลวัว มูลเป็ดและมูลไก่ ผักตบชวา หอยเชอรี่ เศษอาหาร

5.3.2 การอบรมการทำปุ๋ยอินทรีย์ได้สูตรและวิธีการทำทั้งหมด 5 สูตร ได้แก่ สารสกัดชีวภาพป้องกันและไล่แมลง ปุ๋ยอินทรีย์น้ำสำหรับบำรุงพืชไร่และพืชสวนสูตรปลา

หรือหอยเชอรี่ ปุ๋ยอินทรีย์น้ำ สำหรับบำรุงพืชไร่ สุตร ผักหรือผลไม้ ปุ๋ยหมักอินทรีย์แบบ กลับกอง และปุ๋ยอินทรีย์น้ำ สุตรหน่อกล้วย

5.3.3 การทดลองลดต้นทุนการทำนา ได้ดำเนินการทดลองโดยการเปรียบเทียบ การลดต้นทุน โดยใช้การทดลอง แบ่งออกเป็น 4 แปลง ได้แก่ แปลงทำนาตามหลักปฏิบัติที่ดี (GAP) เคมี : อินทรีย์ 50 : 50 และช่วยลดต้นทุนได้มากที่สุด รองลงมาคือแปลงอินทรีย์ แปลงตามใจเกษตรกร(วิธีการตามปกติของเกษตรกร) และ แปลงทำนาตามหลักปฏิบัติที่ดี (GAP) ตามลำดับ

5.4 ปัจจัยที่มีผลต่อการแก้ไขปัญหามีส่วนร่วมในต้นทุนการผลิตข้าวของกลุ่ม เกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา 2 ปัจจัยหลัก คือ

ปัจจัยภายใน

1. การผลิตข้าวนาปรังซึ่งใช้ปุ๋ยเคมีสูง ปี การปลูกข้าวนาปรังนี้เกษตรกรมีการใช้ปุ๋ยเคมี ในปริมาณสูง เนื่องจากใช้ง่าย เห็นผลเร็ว และหาซื้อได้ง่าย อันเป็นผลมาจากการที่เกษตรกรต้อง ทำงานหลายอาชีพดังนั้นการใช้ปุ๋ยเคมีจึงเป็นทางเลือกที่สะดวกที่สุด
2. การมีส่วนร่วมผู้นำชุมชนและกลุ่มเกษตรกร ชุมชนทั้งผู้นำและสมาชิกมีความเข้าใจต่อ งานวิจัยโดยผู้นำชุมชนและสมาชิกบางส่วนเคยผ่านการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาแล้ว
3. องค์ความรู้และภูมิปัญญาการผลิตข้าว ในชุมชนมีภูมิปัญญาการทำนาของตนเองอยู่ แล้ว นอกจากนี้องค์ความรู้สมัยใหม่ที่ชุมชนยังไม่เคยรับรู้ เรียนรู้ ก็ได้รับการอบรม เรียนรู้จาก องค์การภายนอก
4. กิจกรรมการเรียนรู้ กิจกรรมการเรียนรู้มีผลทำให้เกิดการวิเคราะห์ ทบทวนปัญหา การ ระดมความคิดร่วมกัน จนเกิดเป็นแนวทางที่จะนำไปสู่หนทางแก้ปัญหา

ได้แก่ การทบทวนภูมิปัญญาและวิเคราะห์การแก้ไขปัญหการทำนาในอดีต การสำรวจ ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน การอบรมทำปุ๋ยอินทรีย์ การศึกษาดูงาน

ปัจจัยภายนอก

1. การมีส่วนร่วมของหน่วยงานส่งเสริมการเกษตร หน่วยงานส่งเสริมการเกษตรที่มีส่วน เป็นปัจจัยในแก้ไขปัญหาด้านต้นทุนการทำนา ได้แก่ สำนักงานเกษตรอำเภอเมือง สถานีพัฒนาที่ดิน จังหวัดลำพูน และองค์องค์การบริหารส่วนตำบลป่าสัก
2. กลุ่มผลิตข้าวชุมชนบ้านสันคะยอม มีส่วนที่เป็นปัจจัยให้กลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ ร่องแกลบและบ้านกอเปา ใช้เป็นแบบอย่างในการดำเนินงาน

3. การสนับสนุนด้านกระบวนการเรียนรู้แก่ทีมวิจัยโดย ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อชุมชน มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เจ้าหน้าที่ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อชุมชนมีส่วนเป็นปัจจัยที่ทำให้ผู้วิจัยสามารถดำเนินโครงการได้พื้นที่ โดยคอยให้คำปรึกษาแนะนำ ติดตาม กระบวนการที่จะใช้ในการขั้นตอนการวิจัย

4. การสนับสนุนงบประมาณจาก โครงการชดเชยสนับสนุนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นสำหรับ นักศึกษาปริญญาโท ของ สกว. เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้โครงการนี้เกิดขึ้นและสามารถดำเนินงานได้อย่างต่อเนื่อง

อภิปรายผลการวิจัย

การผลการวิจัยเพื่อตอบวัตถุประสงค์ทั้ง 4 ข้อ นั้น สามารถอภิปรายผลตามวัตถุประสงค์ได้ ดังนี้ คือ

การทำนาและการแก้ไขปัญหาการทำนาในอดีตของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา ประกอบด้วยภูมิปัญญา 4 ด้าน คือ (1) ประวัติการทำนา (2) ขั้นตอนและวิธีการทำนา (3) ประเพณี ความเชื่อและวัฒนธรรมเกี่ยวกับการทำนา (4) วิถีชีวิตและสังคมการทำนา วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้จากการจัดเวทีชุมชน แบบสอบถาม แบบสังเกต การสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อย การทำเส้นประวัติศาสตร์ การทำแผนที่เดินดิน การวิเคราะห์ SWOT การทำปฏิทินการทำนา โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ข้อมูลที่ทำการรวบรวมได้ทั้งหมดเป็น ข้อมูลที่ได้จากการบอกเล่าประสบการณ์ในชีวิตจริง (Live view) ของทีมวิจัยและสมาชิกกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา

การทำนาและการแก้ไขปัญหาการทำนาในอดีตของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา ได้สอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับการลดต้นทุนการทำนาของสำนักพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าว กรมการข้าวกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (2551) โดยเกษตรกรมีการปรับตัวในการทำนาจากอดีตจนถึงปัจจุบันเพื่อให้ได้ต้นทุนต่ำลง มีการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่มาช่วยในการทำนาเพื่อประหยัดแรงงาน ประหยัดเวลา และได้ผลผลิตที่มีคุณภาพและปริมาณสูง มีการรวมกลุ่มและจัดกิจกรรมของกลุ่มเกษตรกรที่มีอาชีพทำนาเหมือนกันเพื่อให้สมาชิกได้รับผลประโยชน์จากการทำนา ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับกลุ่มและการรวมกลุ่มของบันฑิต(2536) สำหรับวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ที่ได้จากการจัดเวทีชุมชน แบบสอบถาม แบบสังเกต การสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่มย่อย การทำเส้นประวัติศาสตร์ การทำปฏิทินการทำนา นั้นในวิธีการมีความสอดคล้องกับแนวคิดของการมีส่วนร่วมของชูเกียรติ (2531) โดยมีรูปแบบของการมีส่วนร่วมครบทั้ง 5 ขั้นตอน และยังสอดคล้องกับแนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมของสิทธิชัย(2546) โดยนักวิจัยได้

ดำเนินการ โดยมีการเตรียมการวิจัย มีการเข้าชุมชนเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน การสำรวจพื้นที่และศึกษาชุมชน การคัดเลือกชุมชน การเข้าสู่ชุมชน มีการกำหนดกลุ่มเป้าหมายในงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมให้ครอบคลุมกับบุคคลทั้ง 3 ฝ่าย คือ 1. กลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา 2. นักวิชาการจากคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 3. นักวิชาการจากสำนักงานเกษตรอำเภอเมือง จังหวัดลำพูน นักวิชาการเกษตรจากสถานีพัฒนาที่ดินจังหวัดลำพูน และกลุ่มผลิตข้าวชุมชนบ้านสันคะยอม ตำบลป่าสัก จังหวัดลำพูน

ปัญหาต้นทุนการทำนาในปัจจุบันของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา มี 2 ด้าน คือ ต้นทุนการทำนาและปัญหาต้นทุนการทำนา ข้อมูลทั้ง 2 ด้านได้จากการจัดเวทีชุมชน การประชุมกลุ่มย่อย แบบสอบถาม องค์กรความรู้เกี่ยวกับแนวทางการแก้ไข ปัญหาต้นทุนการทำนาของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา ทั้งหมด 9 แนวทางตามประเภทของค่าใช้จ่าย ได้จากการจัดเวทีชุมชน การประชุมกลุ่มย่อย แบบสอบถาม แบบสังเกต การสัมภาษณ์ นอกจากนี้องค์กรความรู้เกี่ยวกับการทดลองการลดต้นทุนการทำนายังได้แนวทางการแก้ไขปัญหาต้นทุนการทำนาคือ การลดค่าใช้จ่ายด้านปุ๋ยเคมี โดยลดการใช้ปุ๋ยเคมีให้น้อยลง และมีการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ร่วมด้วยในอัตราส่วน 50 : 50 รวมทั้งมีการเร่งการเจริญเติบโตโดยการใช้ปุ๋ยอินทรีย์น้ำเข้าไปร่วมด้วย

ปัญหาต้นทุนการทำนาและแนวทางการแก้ไขปัญหาต้นทุนการทำนาในปัจจุบันของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา ได้สอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับต้นทุนของสุพร (2549) โดยต้นทุนการทำนามีทั้งต้นทุนคงที่ อันได้แก่ ค่าใช้ที่ดิน ค่าเสื่อมราคาของเครื่องจักร เช่น รถไถนา เครื่องสูบน้ำ เครื่องตัดหญ้า และต้นทุนผันแปร อันได้แก่ ค่าไถนา ค่าแรงงานปลูก ค่าจ้างเกี่ยวเกี่ยว ค่าปุ๋ยและสารเคมี ค่าวัสดุการเกษตร ค่าซ่อมเครื่องจักรและเครื่องมือการเกษตร นอกจากนี้ปัญหาต้นทุนการทำนา หมวดหมู่ของต้นทุนการทำนา ยังได้สอดคล้องกับงานวิจัยของพิพัฒน์ (2549) และกิตติศักดิ์ (2550) ส่วนแนวทางการแก้ไขปัญหาต้นทุนการทำนายังสอดคล้องกับงานวิจัยของพิพัฒน์(2549) และรณชัย (2548)

การทดลองการแก้ไขปัญหาต้นทุนการทำนาของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องแกลบและบ้านกอเปา ได้แก่ การสำรวจทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน เพื่อค้นหาวัตถุดิบมาทดลองทำปุ๋ยอินทรีย์ และการทดลองทำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ หลังจากนั้นได้นำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพที่ได้จากการอบรมมาทดลองใช้ในแปลงทดลอง จากนั้นในการทดลองแก้ไขปัญหาต้นทุนการทำนา ได้มีการพัฒนาแนวทาง ทั้ง 9 แนวทางด้านค่าใช้จ่าย และ อีกหนึ่งแนวทางด้านการทำนาที่ถูกต้องตามหลักปฏิบัติที่ดี มาใช้ในการทดลองแก้ไขปัญหาต้นทุนการทำนา

การทดลองการแก้ไขปัญหาด้านทุนการทำนาของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องเกลบ และบ้านกอเปา ได้สอดคล้องกับแนวคิดการลดต้นทุนการทำนาของสำนักพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าว กรมการข้าวกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (2551) โดยในผลจากการทดลองพบว่า การทดลองใช้แนวทางเกษตรอินทรีย์สามารถเพิ่มผลผลิตให้สูงขึ้นได้ ส่วนต้นทุนค่าใช้จ่ายจะมีต้นทุนสูงในช่วงปีแรก แต่ในปีถัดๆ ไปจะมีต้นทุนที่ลดลง นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับโรงเรียนเกษตรกร ของสถาบันส่งเสริมเกษตรชีวภาพและโรงเรียนเกษตรกร กรมส่งเสริมการเกษตร (2543) โดยในช่วงของการทดลองที่มิวิจัยได้มีการศึกษาเรียนรู้และลงมือปฏิบัติด้วยตนเองในการเก็บข้อมูล ตั้งแต่เริ่มการทดลองจนถึงการเก็บเกี่ยวโดยใช้แปลงทดลองเป็นแปลงเรียนรู้ ต่อจากนั้นยังได้วิเคราะห์ผลการทดลองและสรุปผลการทดลองด้วยตนเอง โดยมีหัวหน้าโครงการและพี่เลี้ยงโครงการเป็นผู้อำนวยความสะดวก (Facilitator) โดยตลอดทั้งกระบวนการเป็นการทดลองเป็นการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของ สิทธิธัญ (2546)

ปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาแนวทางการแก้ไขปัญหาด้านทุนการทำนาของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องเกลบและบ้านกอเปา ประกอบด้วย 2 ปัจจัยหลัก คือ ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายใน ได้แก่ การผลิตข้าวนาปรังซึ่งใช้ปุ๋ยเคมีสูง การมีส่วนร่วมผู้นำชุมชนและกลุ่มเกษตรกร องค์ความรู้และภูมิปัญญาการผลิตข้าว กิจกรรมการเรียนรู้ ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ การมีส่วนร่วมของหน่วยงานส่งเสริมการเกษตร กลุ่มผลิตข้าวชุมชนบ้านสันตะยอม การสนับสนุนด้านกระบวนการเรียนรู้แก่ทีมวิจัยโดย ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อชุมชนมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ การสนับสนุนงบประมาณจาก โครงการชดเชยสนับสนุนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นสำหรับนักศึกษาปริญญาโท ของ สกว. โดยปัจจัยทั้งหมดมีผลต่อความสำเร็จและมีส่วนเชื่อมโยงกันและกันต่อการพัฒนาแนวทางการแก้ไขปัญหาด้านทุนการทำนา

ปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาแนวทางการแก้ไขปัญหาด้านทุนการทำนาของกลุ่มเกษตรกรทำนาบ้านใหม่ร่องเกลบและบ้านกอเปา ได้สอดคล้องกับงานวิจัยของพิพัฒน์ (2548) คือ ปัจจัยด้านปัญหาและอุปสรรคในการทำนา อันได้แก่ ปัญหาเกี่ยวกับดินเสื่อมคุณภาพ นอกจากนี้ปัจจัยด้าน องค์ความรู้และภูมิปัญญาการทำนายังสอดคล้องกับงานวิจัยของธรรชัย (2548) กล่าวคือ กลุ่มเกษตรกรได้มีการนำภูมิปัญญามาผลิตปุ๋ยคอกเพื่อใช้ในการทำนา การปรับสภาพพื้นที่ให้สม่ำเสมอ ก่อนทำการเพาะปลูก

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

5.3.1 จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอเสนอข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะบางประการ เพื่อเป็นประโยชน์สำหรับแนวทางการแก้ไขปัญหาต้นทุนการดำเนินงานดังนี้

1. ชุมชนมีทุนของตนเองอยู่แล้วทั้งทุนกายภาพ ทุนทางสังคม และทุนทางมนุษย์ เพียงแต่ชุมชนยังขาดการดึงศักยภาพที่มีอยู่ในทุนทั้ง 3 ประการออกมาใช้

2. ภูมิปัญญาในการทำนาหลายอย่างยังสามารถนำมาใช้ในการลดต้นทุนการทำนาในปัจจุบันได้ แต่การนำมาใช้ในยุคปัจจุบันอาจจะต้องมีการปรับ เพื่อให้มีความเหมาะสม

5.3.2 โจทย์วิจัยในอนาคต

1. หน่วยงานใดที่เข้าไปทำหน้าที่ในการแก้ไขปัญหาหรือจัดทำโครงการเกี่ยวกับการทำนาควรมีข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่ ทั้งทางด้านกายภาพ สังคมและวิถีชีวิต ทั้ง 2 ด้าน ข้อมูลจากภาครัฐ และข้อมูลจากชุมชนโดยตรง

2. องค์กรบริหารส่วนตำบลป่าสักและศูนย์บริการถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบลป่าสัก ควรทำการศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางการพัฒนาภูมิปัญญาเพื่อนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาต้นทุนการดำเนินงาน ที่สอดคล้องกับตำบลป่าสัก

3. สำนักงานเกษตรอำเภอเมือง ควรศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการพัฒนาการส่งเสริมการทำนาแบบอินทรีย์